

De Terugkeer van de Mens in de Stad

Door Frank van Empel & Caro Sicking

Gepubliceerd in 'Het Nieuwste Brabant' i.o.v. Wim van de Donk, Commissaris van de Koning, 2014. Schetsen van perspectieven voor de provincie Noord-Brabant, een impuls voor het denken over de toekomst van de provincie.

Eind jaren zestig zaagde Tilburgs kunstenaar en vader van een van de schrijvers, Joost Sicking, De Stad van de Mens uit triplex planken. De twee-dimensionale groep, ieder stuk met een ijzeren paal geslagen in een apart blok beton, bestond uit een zevental mensbeelden waarvan de schaduwzijde zwart-wit, de zonzijde in helle kleuren was beschilderd. De beeldtaal paste het activisme en engagement dat een groep Tilburgse kunstenaars er een jaar later toe zou drijven om een Zwartboek over het cultuurbeleid van de stad te maken. Als de overlevering klopt, verzamelden de criticasters zich met regelmaat aan de bar bij Engeliën in café Voskens, op de kop van de Tilburgse heuvel. Daar beraamden ze plannen om het establishment der cultuur te bombarderen met ludiek expressionisme, pamfletten getiteld *Kip-Ei* of, *Hoe schraler de oogst Hoe lastiger de kraaien* (1961) en dus ook het voornoemde Zwartboek *Vinger in de Pap*. De gevestigde orde die het provinciaal stedelijke kunstlandschap beheerste, moest plaats maken voor nieuwe dynamiek. Weg met de braafheid! Tilburgse kunstenaars eisten medezeggenschap, expositieruimte in de zojuist geopende stadsschouwburg en verzetten zich tegen de jury van de Brabant Biënnale in het Van Abbemuseum. Dit was acht jaar voor een studentenopstand de Tilburgse Hogeschool zou teisteren. Punt 1 uit *Hoe schraler de oogst Hoe lastiger de kraaien*: 'Welke criteria legt de commissie aan bij het beoordelen der werken? Ons kwamen ter ore de volgende opmerkingen over het werk van een schilder: "vol, rijp, nergens tegenaan leunend, schilderachtig enz." waarna telefonisch afwijzend werd beschikt.' In het *Nieuwsblad van het Zuiden* van 6 november 1961 reageert museumdirecteur De Wilde dat het 'niet helemaal behoorlijk' was van de pamflettisten om vragen te stellen naar aanleiding van opmerkingen van commissieleden. Moralisme en fatsoensregels, ingezet om kritiek te smoren.

Karl Marx Universiteit

De beeldengroep *De stad van de mens* kreeg een plaats op de Katholieke Studenten Dagen 1969 van de toen nog Katholieke Hogeschool Tilburg waarvan het thema, niet geheel toevallig, *De mens in de stad van de mens*, was. Het thema verbond ruimtelijke ordening en architectuur met sociale, psychologische, demografische, economische, ecologische en uiteraard, filosofische en theologische issues en was geïnspireerd op het gelijknamige boek van de Amerikaanse theoloog Harvey Cox. Tilburg morde indertijd over de ruimtelijke ingrepen van burgemeester Becht, in de volksmond Cees de Sloper genoemd.

Luttele maanden voor het congres hadden 'linkse' studenten de universiteit bezet en 'burgerlijke' hoogleraren gesommeerd om hun kamers te verlaten. Macro-econoom D.B.J. Schouten sprak jaren later nog bitter over de gedwongen evacuatie uit zijn intellectuele heiligdom. De studenten van '69 eisten medezeggenschap in bestuur en onderwijs. De telefoon werd ruim een week lang opgenomen met de groet 'Goedemorgen, U spreekt met de Karl Marx universiteit.' De Tilburgse studentenopstand was de eerste in het land, waarna de bezetting van het Maagdenhuis volgde. Wie nu de stencils leest die sindsdien opgeborgen liggen in de onderste lade van de tekeningenkist van Joost, zou zich kunnen verhapstukken in het jaar van conceptie. De uitgangspunten betroffen vrijheid voor de voetganger, auto- en parkeerissues, keuzemogelijkheden in wonen, relatie tussen het stedelijke milieu en groene ruimtes, etcetera. Termen als leefbaarheid, vervreemding en efficiënt, flexibel ruimtegebruik, vullen de pagina's.

Keurig in het pak genaaid

Is er niets veranderd in Noord-Brabant? Helaas wel, moeten wij constateren. De verkeerde kant op. De stad van de mens is nooit gerealiseerd. De sixties & seventies die de wereld vrijheid en vrede moesten brengen, werden gesmoord door de terugkeer van (neo) conservatisme in politiek, maatschappij en cultuur. Margaret Thatcher verpauperde Groot Brittannië, zoals MP Glenda Jackson gepassioneerd verwoordde tijdens de in memoriam-bijeenkomst van het Britse House of Commons. En Ronald Reagan praktiseerde trickle down economics in de VS. De rijken werden rijker, de machtigen machtiger als gevolg van fiscale bevoordeling en de inkomensongelijkheid groeide met ongeëvenaarde snelheid. In Nederland boekten de sociaal-democraten weliswaar een winst van tien zetels bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer, maar Dries van Agt vormde in 1977 desalniettemin een conservatief liberaal CDA/VVD kabinet.

De hoorcolleges van DéBéJé (Schouten) werden niet langer verstoord door studenten politieke economie (POLEK). Integendeel! Studenten, jongeren, kunstenaars, acrobaten, rockers en bloemenplukkers, de provo's en kabouters, werden na de klaterende zomerbui die grof gesteld een decennium duurde, weer keurig in het pak genaaid. De samenleving wilde rust. En, groei. Economische groei.

Stad van brood en spelen

Tilburgse economen verpakten de economie in – voor buitenstaanders ontoegankelijke – economische modellen, terwijl de techneuten van de technische hogeschool in Eindhoven een nog hogere – voor leken onbegrijpelijke – wiskunde nastreefden. De mens verdween niet alleen uit de stad en de politiek, maar ook uit de wetenschap en de kunsten. Materialisme werd het dominante thema van de (westerse) samenleving, niettegenstaande de oliecrisis in 1973 en het rapport *Limits to Growth*, in opdracht van de Club van Rome. Autoloze zondagen droegen niet bij aan de bewustwording van mensen. Leuk dat je kunt spelen op de autobaan, maar liever gewoon vol gas rijden. *Zen en de Kunst van het Motoronderhoud* van Robert Pirsig verkocht als een dolle, een 'must read!', E.F. Schumacher schreef *Small is Beautiful, economics as if People matter* en *A guide for the perplexed*. Richting- en betekenisgevende literatuur, waarin geld een

ondersteunende rol speelt. Aan het leeuwendeel van de mensen was het niet besteed. De knikkers en kralen blonken te verleidelijk. Niet alleen de massa stortte zich en groepe op consumptie, ook beeldend kunstenaars, theatermakers, dansers en musici lieten zich verleiden door klatergoud. In Brabant was weinig te beleven. De binnensteden van Eindhoven en Tilburg vormden een slap aftreksel van wat de Randstad aan mode, snuisterijen en vertier te bieden had. De lopende banden van Philips, Bavaria, Campina, DAF Trucks, Heineken en Oranjeboom draaiden op volle toeren, maar de winstmarges waren smal. De laag technologische (lowtech) industrie legde het af tegen goedkopere buitenlandse concurrenten. Fabrieken sloten één voor één. Verlies dat ruimschoots werd gecompenseerd door de handel van de Randstad. Brabanders voelden zich ondergewaardeerd en miskend, de underdog van Nederland, en zij gedroegen zich navenant. Geld en voetbal streden om de hegemonie in de stad van het inhoudsloze vermaak, de stad van brood en spelen.

Geestelijk voedsel

Het 'hogere', het geestelijke leven van de maatschappij, had compensatie kunnen bieden, als voorschot op betere tijden en als troost. Wassily Kandinsky schetste in *Über das Geistige in der Kunst* het geestelijke leven als een 'grote spitse driehoek, verdeeld in ongelijke delen, met het meest spitse, kleinste gedeelte naar boven gericht'. Deze driehoek beweegt zich langzaam, haast onzichtbaar naar boven. Zo stijgt de voet morgen of overmorgen tot het niveau waar de top zich vandaag bevindt. Kandinsky: 'Wat heden alleen door de top wordt begrepen en voor de rest van de driehoek niets anders is dan onbegrijpelijk gebazel, zal morgen de zin- en gevoelvolle levensinhoud voor de tweede afdeling zijn.' In iedere laag van de driehoek bevinden zich kunstenaars die tot taak hebben 'hun' afdeling naar boven te geleiden. De mensen om de kunstenaar heen hebben behoefte aan verteerbaar geestelijk brood, zo blijkt voortdurend, waarop Kandinsky steevast waarschuwt voor licht verteerbaar spiritueel voedsel, dat wordt tot gif: 'in kleine dosis ingenomen werkt het zodanig dat de betreffende ziel uit de hogere afdeling langzaam afzakt naar de lagere; wordt dit gif echter in grotere dosis ingenomen, dan sleept het de ziel mee in een val die door steeds lagere afdelingen de diepte ingaat.' De perioden waarin kunstenaars hun ogen sluiten of omwille van lage redenen en doelstellingen hun vak verraden, zijn perioden van geestelijke neergang. De driehoek die het geestelijk leven symboliseert, staat dan stil of valt zelfs terug. 'De mensen hechten in zulke verstomde en blinde tijden uitzonderlijk veel waarde aan uiterlijk succes.'

Uniform

Maar het geestelijke of zo men wil culturele leven bood geen uitkomst, geen compensatie en ook geen troost. Het stond stil en viel op punten zelfs terug tijdens de slepende jaren '80 en '90. Multinationals met grote marketingbudgetten veroverden de wereld met uniforme producten in uniforme verpakkingen voor uniforme smaken van uniforme mensen. Onder het motto 'elk aanbod schept zijn eigen vraag' kreeg het individu gedictieerd wat begerenswaardig was. En het individu nam dat klakkeloos aan. Terwijl de opleidingsgraad aanzienlijk steeg, terwijl het gemiddelde

inkomen groeide en de welvaartsstaat een hoogtepunt bereikte, verspreidde zich ook de spirituele leegte. We gingen lijden aan obesitas, apathie en inertie. Mensen die voorheen enkel een foto van de kinderen aan de muur hadden hangen, kochten nu een 'echt' schilderij, liefst olieverf op doek. Op voorwaarde dat het bij de bank paste en 'mooi' was. Ze namen een abonnement op het theater om 'vermaakt' te worden en begonnen massaal dezelfde boeken te lezen, hen aanbevolen door kranten die zich afficheerden als 'paper of record', wat papegaaien rechtvaardigde. Kritiek werd beschouwd als onaangepast gedrag en verschil was vooral lastig. Binnen het grotere geheel van Nederland onderscheidde Brabant zich in niets van de middelmaat. Procedures en instituties namen het over van gezond verstand. Processen werden ingericht en dissent gesmoord. We gingen massaal in de efficiency stand, snel, technologisch gedreven en doelgericht. Dit deden we op alle gebieden, of het nu natuur, water, mens, beleid, organisatie, zorg, cultuur, migratie of onderwijs betrof. We betaalden met vrijheid en met geesteskracht.

De slaafse arbeider

De diensten- en collectieve sector groeiden uit tot indrukwekkende bureaucratieën en produceerden functionarissen die volgens protocol te werk gingen, van negen tot vijf. Controle, rechten en plichten, normen en waarden gingen het morele leven beheersen. Het Brabantse land werd gereconstrueerd. Ook de landbouw werd efficiënter. Koeien bleven op stal, varkens zag je al helemaal niet meer in dorpskernen. Intensieve veeteelt en extensieve administratie maakten van de veeboer een boekhouder, geperst en gestreken. Weilanden werden getransformeerd tot golflinks. Recreatie verdrong de stal. Mensen kregen nu eenmaal meer vrije tijd en in rurale contreien zag men daar een gat in de markt. Horeca en winkelketens verspreidden zich naar de wat grotere plaatsen. Overal een Albert Heijn, een Shoeby Shop en een Hema, Blokker, Kruidvat, banken... Overal hetzelfde terras op het plein, liefst omzoomd door bomen die niet teveel afval produceren. Rond Kerst brandden door heel Brabant dezelfde lampenslingers in de vorm van sterren. En parkeerplaatsen, veel parkeerplaatsen, terwijl ook langzaam de nostalgie grip op ons kreeg. Retroherenhuisen in nieuwbouwwijken, retro-auto's en oplevende tradities en folklore. Het verlangen boog zich naar het verleden. Naar dingen vooral, want de mens telde in deze omgeving nog altijd niet mee. Steeds verdergaande innovatie en perfectionering leidden door de jaren heen in toenemende mate tot vervanging van menselijke arbeid door almaar betere, nauwkeurigere, snellere, zelfstandigere en goedkopere machines. De robotisering – mechanisch, gecontroleerd, functioneel, uniform – verdrong de mens van de fabrieksvloer. De mens van haar kant, werd steeds meer robot, gedwongen om te participeren in allerlei medezeggenschapsorganen. Maar ook door eigen schuld. Brave burgers wilden maar niet loskomen van hun 'meta-identiteit': datgene wat zij denken dat anderen van hen verwachten. Het woord robot is Tsjechisch voor slaafse arbeider, maar de betekenis van het begrip is inmiddels verbreed tot: iemand die zich op alle mogelijke wijzen – vaak al op voorhand - conformeert aan wat maatschappelijk wenselijk en sociaal haalbaar is. Geen al te beste voedingsbodem voor innovatie, zou je zeggen.

Tech

Desondanks werd het gebied Eindhoven in 2004 gebombardeerd tot Brainport, nationale Willy Wortel en naast Rotterdam Seaport en Amsterdam Airport derde economische pilaar van Nederland. En sindsdien wordt dit begrip geladen met propaganda. Niettemin ontbreekt het de grootste conglomeratie van Brabant nog immer aan zelfvertrouwen. *Samen Slim Standhouden*, zo heet de Brainport monitor 2013. Daarin vijfendertig macro-economische indicatoren en vijftig onderzoeksrapporten die worden aangewend om aan te tonen dat Eindhoven eigenlijk best wel goed is. Met name waar het gaat om hightech systems, de automobieliindustrie, ontwerp, voedingsmiddelen en apparaten voor de gezondheidszorg (LifeTec), het nieuwste speeltje van Philips. Niet Silicon Valley maar Eindhoven en omgeving is al jaren de inventiefste regio ter wereld, zo onthulde het Amerikaanse zakenblad *Forbes* in juli 2013. Twee jaar eerder was Eindhoven vanuit New York ook al uitgeroepen tot 'intelligentste gemeenschap van het jaar'. Dat Eindhoven zich in de kijker speelt bij de Amerikanen is veelzeggend, daar de Verenigde Staten bekend staan als het summum van innovatie.

Als iets maar lang genoeg herhaald wordt, gaat iedereen er vanzelf in geloven en wordt het vaak ook nog waar. De regio zuidoost Brabant heeft anno 2013 verreweg het grootste aantal patenten ter wereld. Elk jaar komt er een recordaantal bij. Het is al lang niet meer alleen Philips dat aan onderzoek en ontwikkeling doet. Andere grote, inventieve bedrijven zijn: ASML (wafers voor het maken van chips), NXP (sensoren), DAF trucks en VDL. Een groot deel van de onderzoeksactiviteiten vindt plaats op de hightech campus van de technische universiteit. Deze bevindt zich op loopafstand van het centraal station in het hart van Eindhoven. Meer campussen zijn in de maak, waaronder de Brainport Innovatie Campus, bedoeld voor de maakindustrie, de toeleveranciers van bovengenoemde grote ondernemingen.

Behalve Eindhoven schitterden ook Oss (Health Valley), Roosendaal (Maintenance Valley) en Moerdijk (chemie, afvalverbranding). Met elkaar zorgen zij ervoor dat eenzese van alle Nederlandse industriële activiteiten plaats vindt in Noord-Brabant. En, anders dan in de jaren '80, kan die industrie nu wel wedijveren met concurrenten in het buitenland.

Alles wordt industrie

Hightech (tegenover lowtech) en efficiëntie leiden er volgens de futuroloog Fred Polak (een uitspraak gedaan in 1985) op den duur toe, dat alles in het toekomstige economische leven industrie - in de ruime zin van het woord - wordt. Polak schreef: 'De industrie zal steeds belangrijker worden. Met steeds minder werkers neemt zij daarentegen in de toekomst een steeds grotere plaats in. En zij zal steeds meer, sneller, goedkoper en beter kunnen produceren.' In deze strijd zullen de alleroudste industrieën sterven, terwijl geheel nieuwe, sterke industrieën worden geboren, zoals we hebben zien gebeuren bij Brainport. Tegelijkertijd, voorspelde Polak, zullen er minder industriearbeiders komen. Hetgeen hij een structureel proces van de-industrialisatie noemt en vertaalt als een verschuiving van arbeid naar kapitaal.

Hoe goed Brabant in de toekomst presteert, hangt niet zozeer af van het aantal patenten dat de Brabantse industrie weet te noteren en evenmin van technologische innovatie. De bottleneck wordt sociale innovatie. De nieuwe klassenstrijd vindt plaats tussen werkenden en niet-

werkenden, waarvan laatst genoemde groep in aantal - om verschillende redenen zoals de door Polak onderstreepte de-industrialisatie maar ook door vergrijzing - toeneemt. Er zijn simpelweg maar enkele banen te vergeven in een hightech industrie. Dit gecombineerd met de gezapigheid (robotificatie van de mens) die de Brabantse gemeenschap heeft ingekapseld, biedt een somber perspectief.

De robotocratie voerde van wetenschap tot onderwijs, veroverde achtereenvolgens zorg en overheid en is inmiddels doorgesijpeld tot in de onderste lagen van de samenleving. De mens uniformeerde aan de buitenkant en vervreemde van binnen. De mens in de stad van de mens uit 1969 werd vervangen door de robot in de stad van de robot.

Brabant als stad

We gebruiken hier het begrip stad voor de provincie Noord-Brabant, aangezien de omvang en het inwoneraantal overeenkomen met wat wereldwijd voor een stad aangezien wordt. Maar tevens omdat de visie op 'Brabant als stad' tot nieuwe inzichten en paradigma's kan leiden die de mens terug kunnen halen uit de robot.

De stad, zo vat H. Hartsuyker samen in *Wonen en Huizen*, een van de stencils over *De mens in de stad van de mens* uit 1969, is 'het menselijk gebied bij uitstek. Zij is geheel gemaakt voor de fysiologische, emotionele en functionele behoeften van de mens als individu en als lid van de gemeenschap.' Hier tegenover plaatst hij het (landelijke) dorp dat is: 'gericht op de natuur, en deze benut door middel van landbouw, veeteelt en visserij, waardoor de natuur een zekere mate van verandering ondergaat. Het dorp is een extensief gebied: omdat de productie in landbouw, veeteelt en visserij grote oppervlakten vereist in verhouding tot de bevolking, hebben we te maken met een geringe woonconcentratie. De dorpsbevolking is vrij homogeen, dat wil zeggen, ze is voornamelijk gericht op één productiemethode, die direct met de natuur te maken heeft. Het gevolg is een vrijwel identiek levenspatroon van alle dorpingen en een sterk conformisme.' De gerichtheid op landbouw en veeteelt als productiemethode evenals de homogeniteit van het Brabantse landschap zijn sterk verminderd. Uit de beleidsevaluatie 2005-2010 en aanbevelingen 2012 -2015, *Multifunctionele Landbouw in Noord-Brabant* blijkt de toegenomen (en gewenste) diversificatie van landbouwbedrijven, waarbij de sociale impact zich in de eerste plaats uit in het leggen van verbindingen tussen stad en ommeland.

De Brabantse dorpen kunnen vandaag de dag opgevat worden als groene wijken van de stedelijke mozaïek die de provincie tekent. De verbindingen – fysiek, functioneel, mentaal en emotioneel - zijn de afgelopen decennia toegenomen, in aantal en belangrijkheid. De kwaliteit van het landschap en recreatiemogelijkheden in de natuur worden regelmatig ingezet om talent en bedrijfsleven naar de provincie te lokken. De noodzaak lijkt evident. Vergrijzing dreigt en economische en financiële kortsluitingen dwingen de mensen uit hun comfortzone. Zekerheden waar lang zo krampachtig aan vast gehouden is, bleken vals. Het geordende leven is omgeslagen in chaos.

Samenwerken

In 2009 banjerde (opnieuw) een economische crisis met lemen poten en maaiende armen ondermeer door de regio Eindhoven. Het ging zo razendsnel – cycli voltrekken zich tegenwoordig in maanden waar het eens jaren waren – dat het maak-MKB bijna volledig tegen de grond sloeg. Gedwongen ontslagen, deeltijd-WW, extra hypotheke op woonhuizen van de CEO's waren het gevolg.

Samen staan we sterker, bedachten negen ondernemers uit de Eindhovense maakketen, en richtten in 2011 Brainport Industries op, dat inmiddels is uitgegroeid tot een coöperatie met tachtig leden. Maar écht samenwerken, dat is moeilijk. Daarvoor moet je elkaar vertrouwen en niet langer als concurrent zien (wat velen wel zijn) maar als partner, zodat je slagkracht vergroot. Die stap zijn ze nu in Eindhoven aan het maken: samen als keten de wereld veroveren. Competitie wordt vervangen door coöperatie. Dat vereist anders denken en doen. Hiervoor moeten allianties gesmeed worden tussen vreemde vogels die van oudsher pal tegenover elkaar staan. De Eindhovense maakindustrie is voorafgegaan door Brabanders uit milieubeweging en bedrijfsleven. Zij waren in de zoektocht naar oplossingen voor ecologische issues al tijdens het afgelopen decennium op 'voornaam-basis' gekomen.

Sociale innovatie

Ook het begrip 'design' krijgt een andere betekenis voor de industrie. Design is voor de traditionele machinefabrikant ontwerpen tegen zo laag mogelijke maakkosten. Dus materiaal en energie besparend. Hoe het product er uit ziet, dat doet er niet zoveel toe, zolang het beantwoordt aan de specificaties van de opdrachtgever. De ondernemer van vandaag, die de onderlinge afhankelijkheden beseft, verdiept zich noodgedwongen ook in het ontwerp van zijn bedrijfspand – een doos die ervoor zorgt dat je niet nat wordt, voldoet niet meer. De ligging van het pand, de inrichting van de ruimtes, faciliteiten die zowel klandizie als goed opgeleide medewerkers bekoren en dynamiek creëren, gaan steeds meer tellen als je je wilt onderscheiden. De Dutch Design Week in oktober 2013 toonde opvallend veel producten van de lokale makers, én ontwerpen van afstuderende designers die de regionale industrie op het lijf getekend waren. Zo ontwierp Melchior van Voorden een diabetes set voor kinderen, waar de confronterende naalden en het insulinepompje vriendelijker en bruikbaar in verwerkt zijn. De drieëntwintigjarige designer schrijft op zijn website: 'Ik heb een voorkeur voor sociale projecten: ik denk dat je met design mensen echt kunt helpen. Ik ben van mening dat, bijvoorbeeld, de zorg "designthinking" nodig heeft voor frisse concepten gedacht vanuit de gebruiker. Ik hoop deze industrie te inspireren met mijn ideeën.' (www.melchiorvanvoorden.nl) Van Voorden toont engagement, legt een link naar de regionale gezondheidsindustrie en ontwerpt vanuit de gebruiker. Design, in de brede zin, brengt technologische innovatie en sociale innovatie in één hand. Daarmee naderen de ontwerpers de taak die Kandinsky kunstenaars oplegde: Hun afdeling naar hoger gelegen spirituele regionen geleiden. Zij doen dat op eigentijdse wijze, door verbindingen te leggen tussen idealisme en economie.

Zelf doen

De opeenvolgende crises (of beter de identiteitscrisis van de gerobotiseerde samenleving) hebben een gunstig bij-effect gehad: mensen gaan het weer zelf doen en dat doen ze samen. De samenleving mag weer openlijk zweten en knallen.

Elke verandering begint met een existentiële noodzaak, gevolgd door verandering in bewustzijn. Als mensen zich ergens niet van bewust zijn, dan kunnen ze dat ook niet veranderen. De meeste mensen zijn zich alleen maar bewust van wat er recht voor hun neus gebeurt. Er zijn echter ook mensen die zich bewust zijn van mogelijkheden die nu nog amper zichtbaar zijn, maar wel aanwijsbaar in gang worden gezet. Wie? Eve Blossom noemt hen in haar prachtige boek *Material Change* 'Spirited Provocateurs', hetgeen wij vertalen als Bezielde Provocateurs. 'Als je op wilt vallen, dan moet je provoceren,' zei Salvador Dali al. En dat doen de entrepreneurs waar Blossom op doelt evenzeer als de Tilburgse Provo's in 1969. De Provo's zijn terug in de stad. Ze worden net zoveel gedreven door betekenis als door geld. Ze dagen met inzicht en vasthoudendheid de traditionele vormen van zakendoen uit. Ongemerkt lopen er, alleen in Brabant al, duizenden van rond en hun aantal is groeiend. Deze groep is divers van aard, oud en jong, arm en rijk, in Nederland geboren of hierheen gemigreerd. Wat hen bindt, is de drijfveer te veranderen en het besef van onderlinge afhankelijkheden. Wellicht zelfs een hernieuwd besef van sterfelijkheid waartegen bezit noch medische hoogstandjes opgewassen zijn. De sterfelijke mens kent een zekere deemoed en nederigheid ten opzichte van het grotere geheel, dat we hier zullen bestempelen als de natuur. De natuur omvat al het leven op aarde, kent geen rechte lijnen, maar is organisch en circulair, mooi en wreed, steeds in beweging. Wie of wat niet meer beweegt, is dode materie.

Deconstructie

Alles wijst erop dat we in een overgangssituatie zitten en dat het traditionele Brabant haar huid vernieuwt. Groeien doet pijn. Je moet het oude afwerpen vooraleer je iets nieuws kunt creëren. De econoom Schumpeter noemde dat proces 'creatieve destructie'. Van de Franse postmodernist Jacques Derrida lenen we het begrip 'deconstructie'. Ontwikkelingen neigen zich te voltrekken in cycli: destructie leidt tot deconstructie waarna constructie mogelijk is. Constructie echter vervalt vroeg of laat weer tot destructie. (Van Empel, Bakker 2012)

Dat we in een deconstructie fase zitten, blijkt uit de chaotische afwisseling van demotiverende en opbeurende berichten. Er zijn bijvoorbeeld tekenen dat de werkloosheid verder zal oplopen, door de gedwongen afslanking van banken, verzekeraars, pr-bureaus, uitgeverijen, grootgrutters en energiebedrijven.

Een drastische herschikking van de arbeid is aan de gang en zal verder in de hand worden gewerkt de voornoemde de-industrialisatie. De behoefte om werknemers in pasklare functies te persen en als functionarissen (robotten) te behandelen, zal afnemen. Er is nood aan zelf organiserende, sturende en producerende individuen in plaats van menselijke automaten. Burgers worden ondernemers die allerlei organisatievormen aanwenden om hun potentieel volledig te benutten. Ze groeperen zich rondom issues in hun leefomgeving. Tegenkrachten zijn er ook. Ze komen bijvoorbeeld uit de landelijke politiek waar wetsvoorstellen worden ingediend om

fatsoenlijk en aangepast gedrag af te dwingen. Op 12 november 2013 stelde Staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Jetta Klijnsma voor dat: 'Wie door onaangepast gedrag of een onaangepast uiterlijk geen werk vindt, standaard drie maanden geen uitkering zal ontvangen.' Ook presteert het Rijk gemeentes om 'maatschappelijk nuttige activiteiten' te bedenken voor uitkeringsgerechtigden. De WW-er als functionaris, want: 'Voor wat, hoort wat'. Keurig gerokte bijstandsmoeders en daklozen met scheiding in het haar zullen koffie schenken aan bejaarden of sneeuw scheppen in de winter. De herinnering aan de wijze waarop de directeur van het Van Abbemuseum in 1961 reageerde op het pamflet *Hoe schraler de oogst Hoe lastiger de kraaien* van Joost Sicking en Hans van Zummeren dringt zich op. Een terugval naar moralistisch conservatisme scherpt het klassenverschil tussen werkenden en niet-werkenden. Dat terwijl er steeds minder banen zullen zijn. Machines doen in toenemende mate het werk. Vooral voor laagopgeleiden wordt het steeds moeilijker om een baan te krijgen. Polak: 'De toekomstige samenleving kan worden gekarakteriseerd als een van zelfstandig werkzame, onderling verbonden machines. Een der gevolgen hiervan is de verwachte, netto-uitstoot van menselijke arbeid.' (Polak, 1985, p. 239)

Meedoen

Sociale verandering heeft betrekking op de relaties tussen mensen. Hoe gaan zij met elkaar om? Hoe halen zij elkaar over? Hoe maken zij verbindingen met anderen? Hoe komt verandering tot stand? Onze stelling is, dat dit in elk geval op een andere wijze gebeurt. Elk geval is anders, al is het maar omdat de omgeving verschillend is.

Er is in korte tijd een veelvoud aan burgerinitiatieven ontstaan die in tegenstelling tot het activisme uit de jaren zestig en zeventig, niet voornamelijk bestaan uit 'Nee-Zeggars' en 'Tegen-Sprekers', maar uit mensen die willen meedenken en meedoen om tot een Allemaal Winnen-oplossing te komen. Samenwerken met anderen, zelfs wanneer die pertinente en van oudsher andere belangen hebben, is een van de grote verschillen tussen de trend nu en de beweging uit de jaren zestig en zeventig. Ook overheden neigen steeds meer naar meebuigen met de samenleving. Het Ministerie van Infrastructuur en Milieu zoekt naar nieuwe zingeving, nu de oude wijze van gebiedsontwikkeling van boven af niet meer werkt. De waarde van grond en gebouwen is gekelderd. De macht van projectontwikkelaars en publieke eigenaren is afgebrokkeld. Als we nu iets willen op een plek of in een gebied, moeten we dat samen doen: gebruikers, eigenaren en overheden. Zo blijkt ook in Eindhoven bij de Brainport Innovatie Campus. Ondernemers aldaar gaan van de competitie naar de coöperatiemodus en zoeken medestanders in, maar ook buiten, eigen kring, zoals de lokale overheid, milieufederatie en grondeigenaren: daardoor verandert de gemene mentaliteit. Designers zijn zich bewust geworden van hun maatschappelijke, én economische relevantie. Strategisch ambtenaar Ulco Mes van de gemeente Tilburg, formuleert de nieuwe rol van de overheid tijdens een informeel gesprek als volgt: 'Wanneer er een initiatief uit de gemeenschap komt, en dat wordt breed gedragen, dan steunt de gemeente dat zoveel mogelijk.'

Verbonden plaatsen

Uiteindelijk hebben mensen het meeste invloed op hun directe omgeving: het eigen huishouden, de straat, de buurt, de wijk. Die omgeving naar je hand zetten zodat je er thuis voelt, wordt in de vakliteratuur aangeduid als 'placemaking'. Plaatsen vormen het decor waartegen iemands leven zich afspeelt. Het is de setting waarin mensen leren wie ze zijn, wat hun mogelijkheden en beperkingen zijn en hoe de toekomst er voor hen uit zou kunnen zien. Plaatsen kunnen een onuitwisbare indruk maken. Neem de plek waar iemand geboren en getogen is. Een kleine, beschermende cocon waarbinnen zich sociale relaties afspelen met familieleden, vrienden, buurtgenoten. Een plek waar iemand zich thuis voelt, maar waarvan het individu zich ooit moet kunnen losmaken om verder te komen, eigen grond te vinden, op eigen benen te staan. Zichzelf funderen, een eigen identiteit ontwikkelen, dat is het lot van elk zichzelf ontwikkelend en organiserend individu.

Die plaats die een individu eigen is, is niet langer noodzakelijk klein en naar binnen gekeerd, maar via allerlei kanalen, fysiek, mentaal en virtueel verbonden met andere plaatsen. Zo kunnen open en diverse gemeenschappen ontstaan die toch een hechte cohesie kennen. Het modewoord 'diversiteit', een veelvuldig misbruikte etalageterm uit het fin de siècle, begint daadwerkelijk betekenis te krijgen. De monochrome gemeenschappen waar ieder volgens dezelfde patronen leeft en afwijking met argwaan bekeken wordt, die naar binnen gekeerde dorpskernen waarover Hartsuyker sprak in 1969, zijn opengebroken in Brabant. De bewering dat de provincie feitelijk één grote stad met veel groen is, is mede gebaseerd op de verschillen die zich overal openbaren en die bijdragen aan de levendigheid en dynamiek van de samenleving. De gastarbeiders uit de jaren zestig en zeventig zijn inmiddels opa's (tja, het waren nu eenmaal vooral mannen) van goed opgeleide kleinkinderen die zich allang niet meer laten verstoppen in een homogene wijk achter aan de stad. Eindhoven heeft sinds kort een dertigjarige wethouder, volgens zijn ambtenaren een energieke, benaderbare en op samenwerking gerichte politicus van Turkse afkomst, Yasin Torunoglu is zijn naam. Ook zien de Turkse slager, de Marokkaanse supermarkt, net als de Surinaamse toko hun klandizie verkleuren tot een mengelmoes van mensen wier afkomst niet langer te duiden valt aan hun naam of de tint van de huid. Met name twintigers en dertigers, opgegroeid met verschil, zien geen heil in discriminatie op basis van afkomst of kleur. De redenatie is even simpel als doeltreffend: ik mag jou of ik mag jou niet. Dat is op basis van persoonlijke kenmerken, niet op basis van uiterlijke groepskenmerken.

Zelf producerende individuen

De sociale cohesie neemt toe, maar de individualisering ook. Steeds meer mensen beginnen voor zichzelf, omdat ze dat willen of omdat ze dat moeten. Als je ontslagen wordt en niet meer aan de bak komt bij een vaste baas, heb je geen andere keus dan te gaan soleren, mits je bereid bent je autonomie op te geven aan een willekeurige ambtenaar die over uitkeringen wikt en beschikt. Met name in de bouw is de ZZP-er usance geworden. Schrijvers die geen uitgever kunnen of willen vinden voor manuscripten, maken een open source boek, waarvan de tekst voortdurend aangepast kan worden aan de veranderende omstandigheden en inzichten die lezers bijdragen. Bloggen, Pinterest en Youtube faciliteren zelf verbeelden en ook zelf journalistiek bedrijven. Voor

marketing is geen groot budget meer nodig als je Twitter, Facebook en LinkedIn weet te bespelen. Burgers gaan zelf duurzame energie produceren met behulp van windmolens en zon en leveren de zo opgewekte stroom aan zichzelf en hun burens. Als er al investeringen nodig zijn, dan bieden 'crowd sourcing' en 'peer-to-peer' leningen of alternatieve muntstelsels vaak een oplossing. Al deze zelf producerende individuen vormen met elkaar een heterogeen en pluralistisch gezelschap. (Het zelf producerende individu is een begrip uit *JES! Towards a Joint Effort Society*, Van Empel & Sicking, 2013. Mede geladen door observaties van Frans van der Reep, *The Middle Ages in the Internet Era*)

Diversiteit, afwezigheid van regelgeving en centrale krachten leiden tot versplintering van het aanbod. Het zelf producerende individu kiest bewust voor meer vrijheid en neemt op de koop toe dat de bescherming, die vroeger werd geboden door de verzorgingsstaat, minder wordt of zelfs helemaal wegvalt. De maatschappij is op weg van een sociaal systeem op basis van formele regelgeving naar een systeem van zelfregulatie, naar waar de zelf producerende burger en middelen (geld, kennis, medestanders) zich bevinden. Dergelijke helden passen naadloos in de cultuurhistorische en economische structuur van Noord-Brabant met de vele MKB-ondernemingen. Zij kijken niet naar Den Haag voor subsidies, maar creëren economische dynamiek in gebieden die geografisch en ecologisch met elkaar verbonden zijn. Zo kunnen nieuwe lokale of regionale netwerken van leveranciers en afnemers ontstaan.

Ook wordt de connectie tussen afkomst en bestemming hersteld. We leren weer waar ons voedsel vandaan komt, hoe het kan dat de lamp brandt, maar ook dat niemand anders dan wijzelf betekenis kunnen geven aan onze leefomgeving en aan ons eigen leven.

Ieder bepaalt zelf

Een grotere tegenstelling met de vorige periode van aanhoudende groei – de jaren zestig, zeventig, tachtig – is niet denkbaar. Economische groei uit het verleden kwam op het conto van grote ondernemingen met 'organizational capacity' van boven af aangestuurd door een kleine top die 'operational excellence' tot credo had verheven en aldus de robotificatie mede in gang zette. Een zichzelf in stand houdende elite zal niet langer kunnen bepalen wat wel en wat niet gevolgd, gelezen, onderzocht, geschreven, gegeten en gezongen wordt. Ieder bepaalt zelf. Met alle kansen en risico's van dien.

Velen zijn bezorgd over de verdeling van welzijn en welvaart in het wilde westen van de zelforganiserende samenleving. De sterken zullen sterker worden, de zwakken worden zwakker, luidt de zorg kort door de bocht samengevat. Er is inderdaad geen garantie dat alles goed gaat. Het moge wel duidelijk zijn dat centrale planning van boven af niet werkt in het huidige tijdsbestek en, dat de centrale leiding in combinatie met het primaat van de vrije markt wereldwijd hebben geleid tot enorme ongelijkheden, extreme armoede en de uitputting van natuurlijke bronnen. En hoewel de ongerusten terecht aandacht vragen voor de negatieve kanten van ontwikkelingen zoals hier beschreven, zijn er wel degelijk oplossingen denkbaar.

Bewust betekenen

Tussen de regels van dit verhaal staat de kern van het antwoord: bewustwording en betekenis geven. De mens, ieder mens is hiertoe in staat. De kunstenaar, zoals Wassily Kandinsky deze beschreef, kan (en hoort!) voortdurend deconstructie te plegen en paradigma's tegen het licht te houden. De kunstenaar trekt zijn afdeling naar een hoger spiritueel niveau. Die kunstenaar van Kandinsky, die kunnen we breed uitzetten, het is ook de entrepreneur, de onderzoeker, de nar, de wetenschapper en de docent. Het is een zelfproducerend individu bij uitstek. Daarnaast zal, als het collectieve bewustzijn zich naar een hoger niveau begeeft, het eigen belang van ieder mens een rol spelen. Zodra een aanzienlijke groep mensen beseft dat uitsluiting en uitbuiting van andere mensen en van de leefomgeving op niets anders kunnen uitdraaien dan smerige oorlogen, vuile lucht en andere ellende die niet ophoudt bij een staatsgrens, laat staan bij de grens van een regio, zullen ook degenen met minder nobele motieven uit eigen belang kiezen voor een meer gelijke verdeling. Geen muur is hoog genoeg om een woedende en wanhopige horde 'have-nots' uit het paradijs te houden. 'Interdependence', onderlinge afhankelijkheid, brengt Eindhovense concurrenten tot samenwerking, uit welbegrepen eigen belang. Ze zijn de relatie tussen individueel en groepssucces gaan beseffen.

Verbanden tussen oorzaak en gevolg, afkomst en bestemming en de samenhang der dingen die in het tijdperk van de robot verbroken waren, worden hersteld. Symbolisch hiervoor is ook het Varkenshuis in Tilburg. Kunstenaars en buurtbewoners telen met behulp van boeren hun eigen biggen groot, midden in de stad, op het Koningsplein. Ze voeden hen met groente- en fruitafval tot ze volwassen zijn. Kinderen aaien de beesten die allengs tammer worden. Dan worden de varkens geslacht en gezamenlijk gegeten. De ruwe connectie tussen afkomst en bestemming is van vlees en bloed, niet 'mooi' in de afgevlakte esthetische zin, maar mooi omdat ze echt is. Zo worden plaatsen gemaakt, betekenissen ontwikkeld en mensen weer mens in een omgeving die ze zelf ontwerpen.

Spiraal

Als we ons de tijd niet voorstellen als een rechte lijn, die loopt van het verleden, via het heden, naar de toekomst, maar als een cirkel, dan zijn we nu weer terug bij het begin van de jaren 60, zij het in een andere context, op een ander niveau. In de filosofie van kringlopen en cirkel redeneringen herhaalt de geschiedenis zich in de vorm van een spiraal, zowel naar boven als naar beneden. Wil je begrijpen wat er speelt en waarom, dan moet je trachten patronen te herkennen. De spiraal beweegt zich tussen uitersten, bijvoorbeeld tussen cultuur en tegencultuur. Gaat de ontwikkeling te veel in de richting van de heersende cultuur, dan worden tegenkrachten uitgelokt en versterkt. De spiraal beweegt zich naar de andere kant, tot dat de tegencultuur te dominant wordt en een tegenreactie uitlokt. Waarna de spiraal weer keert, etcetera. Elk keerpunt onthult meer van wat er feitelijk speelt. Heb je genoeg van het repeterend karakter van de geschiedenis, dan moet je proberen uit de spiraal weg te breken naar onbekend terrein. Het zijn altijd individuen die daar de aanzet toe geven en die, gesteund door vele volgelingen, proberen verandering te brengen in verkalkte structuren en lusteloze processen. Immers, zoals de existentialistische stroming in de filosofie al stelde: alleen het individu kan verantwoordelijk zijn voor zijn eigen daden.

Revanche

De opeenvolgende golven en kringlopen van economie, cultuur en ecologie hebben de samenhang van ontwikkelingen wereldwijd aan velen opgetekend, in vet krijt. Mensen krijgen door dat het verplaatsen van een kolengestookte fabriek naar een derdewereldland, bijvoorbeeld, henzelf op een gegeven moment ook de adem ontnemt. Het besef dat het schoonhouden van de eigen achtertuin alleen niet voldoet, maakt dat samenwerking met anderen met andere achtertuinen meer voor de hand gaat liggen, uit eigen belang.

Het Brabant uit de jaren zestig/zeventig dat de opmaat was voor de bezetting van het Maagdenhuis in Amsterdam, lijkt op het Brabant van nu, waar mensen - met lessen uit het verleden in het achterhoofd - zich niet zozeer Tegen iets of Tegen elkaar richten, maar Samen op zoek gaan naar oplossingen voor prangende vraagstukken.

Voor de regio betekenen de huidige ontwikkelingen dat Brabant zich niet langer hoeft te gedragen als het kleine broertje van de Randstad omdat ze zelfvertrouwen herwint in de eigen kansen, in een verband dat Nederland overstijgt. Een reëel zelfbeeld, niet te groot en evenmin te klein. De Tilburgse kunstenaars, waaronder Joost Sicking, die zich begin jaren zestig roerden en de grond rijp maakten voor de studentenopstand in 1969 - toen de mens in de stad van de mens haar hoogtepunt bereikte en in no time tevens een diepe val maakte - krijgen hun revanche. De provo is terug in Brabantstad. Nu de mens nog.

Literatuur en bronnen

Empel, F. van, M. Bakker *Allemaal Winnen, regionale duurzame ontwikkeling (Ecolutie)*, dissertatie 2012.

Empel, F. van, C. Sicking *JES! Towards a Joint Effort Society*, 2013.

Jackson, G. (MP), *Tributes to Baroness Thatcher at the House of Commons*, 10 april 2013.

Kandinsky, W., *Spiritualiteit en abstractie in de kunst*, Drempeelreeks, 1988. (oorspronkelijke titel: *Über das Geistige in der Kunst*, München, 1912).

Polak, F., *Morgen is Anders, De wedloop tussen mensen en kunst-mensen*, 1985.

Reep, F. van der, *The Middle Ages in the Internet Era*, 2011, www.fransvanderreep.com.

Het pamflet *Kip-Ei* n.a.v. de opening van de Stadsschouwburg Tilburg uit 1960 en de beeldengroep *De Stad van de Mens* zijn te vinden op de website www.sicking.nl